

Ruimte om te leven *

De kerkelijke actie 'Neem de tijd om te leven' was bedoeld als een signaal tegen de groeiende dominantie van economische belangen. De mens is er immers niet voor het werk, het werk is er voor de mens. De kerken hopen op een correctie van de trend van economisering. Ontwikkelingen in de richting van een 24-uurseconomie moeten beoordeeld worden op de gevolgen voor de participatie in de samenleving, de duurzaamheid, de sociale rechtvaardigheid en de welvaartsverdeling, de emancipatie van vrouwen en de zondagsrust.

De directe aanleiding tot de interkerkelijke actie tegen de 24-uurseconomie ligt bij de vorig jaar ingevoerde wijziging van de Winkeltijdenwet. De Raad van Kerken in Nijverdal zag dit als een symptoom van "het verder opdringen van economische belangen" en startte een handtekeningenactie tegen de verruiming van de werktijden en openingstijden van winkels. Het Interkerkelijk Contact in Overheidszaken (CIO) nam de actie over, evenals kort daarna

Mgr. A.H. van Luyn s.d.b.

de landelijke Raad van Kerken: als een "Actie tegen de 24-uurseconomie".

Op 17 maart jongstleden opende Kardinaal Simonis de persconferentie in

Den Haag met de constatering: "de Nederlandse samenleving ontwikkelt zich in de richting van een 24-uurseconomie" en hij voegde er onmiddellijk aan toe wat daaronder verstaan werd: "een manier van samenleven, waarin alle uren van dag en nacht tijdens alle dagen van de week voor economische bedrijvigheid ter beschikking staan". Volgens hem gaat het om een "onmiskenbare tendens" in de richting van een "non-stop-economie", waarin alle tijd "economische tijd" wordt, een ononderbroken cyclus van produceren en consumeren. Verwacht moet worden

* Dit is de tekst van een inleiding die gehouden werd op de conferentie '24-uurseconomie, lieft of gevaar?' van de Sectie Arbeidsverhoudingen van de Stichting Christelijk Sociaal Congres die 28 augustus jl. plaatsvond in Doorn.

dat "alle uren in beginsel arbeidstijd kunnen zijn en alle dagen geëgaliseerd worden tot potentiële werkdagen" (id.). Als slogan kreeg de actie mee: 'Neem tijd om te leven', samen met een logo waarin een menselijke gestalte de omklemming van een uurwerk cirkel doorbreekt.

Hoewel slogan en logo de indruk zouden kunnen wekken dat het om een individuele bevrijdingsdaad gaat, geldt het pleidooi niet de persoonlijke maar de gezamenlijke, van economisch beslag bevrijde tijd: gepleit wordt voor "collectieve rustmomenten". Zoals de secretaris-generaal, dr. B. Plaisier, van de Nederlandse Hervormde Kerk het uitdrukte in dezelfde persconferentie: "we hebben rust nodig om samen met anderen mens te zijn. Daarom moeten we die rust ook samen hebben. Onderzoekers hebben uitgewezen dat individuele rust pas optimaal is als deze ingebed is in het collectieve. Gemeenschappelijke vrije dagen zijn broodnodig" (id.). Daarom pleiten de kerken voor een "cultuur van gemeenschappelijk vrij zijn" en voor de handhaving van de zondag als collectieve rustdag, als "vrije dag voor zoveel mogelijk mensen". Ze zijn van mening "dat zo'n keus de Nederlandse samenleving en de individuele mens ten goede komt" (id.).

Signaal

De actie was bedoeld als een signaal aan overheid, politieke partijen, bedrijfsleven en samenleving. Dat dit signaal herkend werd, bleek uit de brede steun die de actie kreeg: vanuit de kerken zelf, van de vakcentrales, van de milieubeweging, van vele groeperingen uit het maatschappelijk middenveld, onder andere jongerenorganisaties van politieke partijen. Er waren echter ook vele negatieve reacties. Allereerst werd

het bestaan ontkend van een 24-uurs-economie in ons land. De kerken hadden dat trouwens niet beweerd. Ze waarschuwden alleen met klem tegen de tendens in die richting. Maar zelfs deze tendens werd ontkend. Een 24-uurseconomie zou nog niet in zicht zijn in ons land. Er zou slechts sprake zijn van het oprekken van "de randen van de dag" vanwege de noodzakelijk geworden flexibilisering van de personeelsbezetting.

Vervolgens werd met name door de toenmalige minister van Economische Zaken het pleidooi voor collectieve rustmomenten ten principale afgewezen. "Mijn keuze", schreef hij in een podiumartikel, "is principieel een andere. Mensen hebben recht op rust, maar de momenten waarop ze rusten, moeten ze zelf kunnen bepalen". (VK, 24.06.98). De overheid moet geen "knellend keurslijf" scheppen, maar "zoveel mogelijk ruimte laten aan ieders individuele keuzen" (id.). Dus geen vaste, collectief geregelde, indeling van werkuren en vrije tijd, maar ieder moet zoveel mogelijk vrijheid hebben om zijn individuele behoefte te vervullen. Het is goed, zeggen de critici van de actie, dat de keuzemogelijkheden van de individuele burger verruimd worden, niet alleen door de welvaart en de technische vooruitgang, maar nu ook door het loslaten van vaste bedrijfstijden en flexibilisering van de werktijden. Dit beantwoordt aan de gestegen ambities van de mensen: terwijl de arbeidsduur nog steeds een dalende tendens heeft, komt de burger tijd te kort om aan alle ambities qua ontspanning, nevenactiviteiten, zorgtaken enzovoort te voldoen. Agenda's lopen over, daar komt een behoorlijk deel van de stress vandaan. Dus verruim gerust de keuzemogelijkheden. Het ligt voor de hand dat er in

dit verband ook allerlei situaties worden genoemd, waarin mensen juist met declarabiliteit en met koopavonden en -zondagen gebaat zijn, wat betreft verplichtingen tegenover hun gezin en wat betreft hun persoonlijke gemoedsrust. Maar alle casuïstiek kan de bezorgdheid niet wegnemen. Immers, hoeveel mensen kunnen inderdaad profiteren van de vergrote keuzevrijheid? Is deze niet juist economisch geconditioneerd, ofwel afhankelijk van het inkomensniveau? Hoeveel mensen kunnen aan

hun "ambities" niet voldoen, omdat ze te weinig financiële ruimte hebben? Vervolgens, wat blijft er over van de vrije persoonlijke keuze als je bijvoorbeeld in de detailhandel gedwongen wordt ook je winkel 's avonds en 's zondags open te houden, omdat je anders niet overeind kunt blijven in de concurrentieslag? Verder wat te doen in gezinnen en in maatschappelijke verbanden als de gezamenlijke ontmoetingsmogelijkheden steeds geringer worden omdat de agenda's vanwege uiteenlopende werktijden niet moeiteloos nog eens in de week gelijk gelegd kunnen worden?

Groeiende dominantie van economische belangen

Maar ook de kritiek op de kritiek kan verzanden in casuïstiek. Daarom de onderliggende vraag: waar gaat het in wezen om bij de actie van de kerken? Ook dat is onder woorden gebracht bij de presentatie ervan. De actie is bedoeld als een signaal; waartegen geprotesteerd wordt, is een symptoom van een bredere ontwikkeling, namelijk de groei-

ende dominantie van de economische belangen. "Nederland vereconomiseert. Het inzicht verdwijnt dat de cyclus van produceren en consumeren door andere waarden worden begrensd" (Kardinaal Simonis bij persconferentie). Het onderliggende probleem is de economisering van leven en samenleven.

Natuurlijk wil niemand ontkennen dat de economische ontwikkeling waardevol is. Ze heeft inderdaad de "ruimte om te leven", minstens in onze westerse wereld, aanmerkelijk vergroot. De econo-

'Ruimte om te leven'
verwijst naar
dimensies die de
individuele mens
overstijgen, naar de
ruimte die door
God geschapen is
en aan de mens
toevertrouwd.

mische vooruitgang mag niet per definitie beschouwd worden als alleen maar mogelijkheid om zich materieel te verrijken. Ze biedt ook de mensen, individueel en collectief, de mogelijkheid tot vrije en creatieve, echt humane en humaniserende werkzaamheid en welvaart. Ze mag echter niet gaan domineren, geen doel op zich worden. Op zichzelf is ze "instrumenteel" dat

wil zeggen, ze kan ten goede en ten kwade aangewend worden, met andere woorden, ze is ondergeschikt aan andere, hogere waarden.

Ontwikkelingen in de richting van een 24-uurseconomie moeten beoordeeld worden vanuit de gevolgen die ze heeft:

- voor de participatie in de samenleving van personen en groepen, en de sociale cohesie op de diverse niveaus, te beginnen bij het gezin en de familie, en vervolgens de andere maatschappelijke verbanden. Er kan zich veel achterstallig onderhoud van familierelaties en andere sociale contacten gaan voordoen. Ook de zorgarbeid en het vrijwilligerswerk dreigen onder zware druk te komen staan;

- voor de duurzaamheid en omvang van de gevolgen voor het milieu, waardoor toekomstige generaties met onherstelbare schade en onbetaalbare rekeningen kunnen worden opgezadeld;
- voor de sociale rechtvaardigheid en de welvaartsverdeling tussen personen en groepen, door het verder uiteenlopen van arbeidsuren en inkomen;
- voor de emancipatie van vrouwen, door ongelijke verdeling van betaalde arbeid en onbetaalde zorg tussen vrouwen en mannen;
- voor de individuele en gezamenlijke rust op zondag en op andere momenten. (cfr. de notitie 'Deelnemen aan een 24-uurseconomie?' d.d. 8 mei 1998 van het Landelijk Bureau DISK te Amsterdam, pag. 6-7).

Gezamenlijke verantwoordelijkheid

De individuele ontplooiing kan niet het enige of het doorslaggevend criterium zijn. Naast de individuele eigen verantwoordelijkheid is er de wederkerige verantwoordelijkheid, zoals tussen werkgevers en werknemers, overheid en burgers, en is er de gezamenlijke verantwoordelijkheid van allen voor het "*bonum commune*".

De individualisering van de hedendaagse mens benadrukt terecht de eigen verantwoordelijkheid, maar als deze exclusief of possessief wordt, dan zal het nog wel mogelijk zijn contractueel wederzijdse rechten en plichten vast te leggen, maar is er geen sprake meer van gezamenlijke verantwoordelijkheid voor het "*common good*".

De gezamenlijke verantwoordelijkheid voor het *bonum commune*, kan vergen dat de belangen zowel van de individuele vrijheid als van de economische ontwikkeling gerelativeerd worden, zodat

er ruimte geschapen wordt voor het publieke belang.

"Ruimte om te leven" is de titel die bij de programmering van de conferentie voor deze bijdrage is opgegeven. Mij dunkt dat deze titel meer ruimte biedt dan de actie-slogan 'Neem tijd om te leven'. Strikt genomen kan deze laatste, vanwege het "nemen", juist in individualistische zin geïnterpreteerd worden. Hetgeen ook door meerdere commentatoren in feite gedaan is. Zij stellen dat eenieder juist meer tijd kan nemen om te leven dankzij de 24-urige keuzevrijheid.

'Ruimte om te leven' - evenals 'tijd om te leven' - verwijst naar dimensies die de individuele mens overstijgen, naar de ruimte die de mens niet zelf gecreëerd heeft, maar die door God geschapen is en aan de mens is toevertrouwd. Naar de ruimte waarin de mens de ander ontmoet, die evenals hij geschapen is naar Gods beeld en gelijkenis en voor wie hij medeverantwoordelijk gesteld wordt.

Het christelijk mensbeeld is een relationeel mensbeeld, waarin de individuele zelfontplooiing niet losgekoppeld is van de doorleefde relatie met de ander en de Ander. Wat baat het de mens, wanneer hij de hele wereld wint, maar het ene noodzakelijke mist. Het voornaamste gebod is de liefde tot God en tot de naaste: deze twee zijn onlosmakelijk aan elkaar gekoppeld, zozeer dat hetgeen we voor onze broeders en zusters in nood doen, de eindtoets is van de persoonlijke levensvervulling (cf. Mt. 25). Hoezeer de egocentrische zelfontplooiing een doodlopende weg is, heeft Lucas ons opgetekend in de parabel van de rijke man die zijn schatten verzamelt in nog grotere voorraadschuren, die in gesprek met zichzelf droomt van een gouden toekomst, maar nog dezelfde nacht zijn leven hoort op-

eisen. "De zin van het leven bestaat niet daarin dat een mens op grond van zijn grote vermogen in overvloed leeft" (Lucas 12, 13-21).

Zondagsrust

In zijn apostolisch schrijven *'Dies Domini'* van 31 mei 1998 over de zondagsheiliging plaatst Paus Johannes Paulus II de zondagsrust in het perspectief van dit evangelische mensbeeld. "Dank zij de zondagsrust kunnen de dagelijkse zorg en arbeid hun juiste dimensie hervinden: de materiële zaken waarvoor we ons druk maken, maken plaats voor de waarden van de geest: de personen met wie we leven, hernemen in de ontmoeting en in de meer serene dialoog hun ware gedaante. De schoonheid van de natuur - te vaak geschonden door de logica van de beheersing die zich tegen de mens keert - kan herontdekt worden en diep genoten. Het is een dag van harmonie van de mens met God, met zichzelf en met zijn gelijken" (nr. 67). Het is een dag, waardoor de mens herinnerd wordt aan zijn spirituele relatie met God, Schepper en Verlosser, aan zijn solidaire relatie met de medemens en aan zijn rentmeesterschap ten aanzien van de schepping. Uiteindelijk is het pleidooi voor de handhaving van de zondagsrust een pleidooi voor de juiste hiërarchie van waarden. Er zijn hogere waarden dan de economische. Collectieve rustmomenten kunnen een tegenwicht vormen tegenover overbeklemtoning van de economische belangen, een pauze van bezinning op de fundamentele gerelateerdheid van de mens aan de ander/-Ander, te midden van de maalstroom van hebben en houden, een oase waarin de samenleving tot rust komt en ruimte

maakt om van het leven met en voor elkaar te genieten, in de geborgenheid van de gezinnen, in allerlei sociale ontmoetingen en contacten, in gedeelde ervaringen van cultuur en natuur, in viering ook van de gedeelde ervaring van het contact met God in de geloofsge-meenschap.

"Een onvervangbaar goed van de sociale cultuur is de zondag. De bescherming van de zondag is steeds meer daardoor bedreigd, dat ze ondergeschikt gemaakt wordt aan economische belangen. De zondag moet beschermd blijven. Als dag des Heren heeft ze een centrale, godsdienstige inhoud. Ze is ook gemeenschappelijke tijd voor het gezin, de vrienden en burens en daarmee een

Op alle niveaus is 'omdenken' nodig.

belangrijk cultuurgood dat niet ter beschikking gesteld mag worden". (*"Für eine Zukunft in Solidarität und Gerechtigkeit"*, Wort des Rates

der Evangelische Kirche in Deutschland und der Deutschen Bischofskonferenz zur wirtschaftlichen und sozialen Lage in Deutschland, febr. 1997, no 223).

Met recht stelt het commentaar van een landelijk dagblad: "Het pleit voor het maatschappelijk engagement van de kerken dat ze opgekomen zijn voor een veel breder belang dan alleen dat van de zondagsrust, laat staan van de zondagsheiliging. Niet dat daar iets mis mee is. Ook aan het eind van de twintigste eeuw kun je nog altijd beter de zondag heiligen, dan de *homo economicus*" (Trouw, 27 juni 1998).

De mens is er niet voor het werk. Het werk is er voor de mens. Hij werkt om mens te worden en te blijven. Hij dient geen slaaf te worden van zijn werk, zodat hij craan verslaafd raakt, het niet meer laten kan, en niet meer tot rust komt. Dat zou in strijd zijn met de menselijke waardigheid. De bijbelse

boodschap van het Oude en het Nieuwe Testament is daar ondubbelzinnig over. (Zie P.J. Tomson, *Zes dagen zul je werken - en de zevende dag staken*, in: 'Geliefd is de mens. Artikelen rondom de Joodse traditie', Folkertsma Stichting voor Talmudica 1983, 4e druk, pag. 64-71). De mens moet op tijd het werk staken, zich wassen, feestelijk kleden en zijn kroon van menselijke waardigheid opzetten - en op adem komen (Exodus 23, 12). De Hebreeuwse tekst zegt: "om op te snuiven". De rabbijnen herkenden daar het woord 'nifesj', ziel, in. Ook in het houden van de sjabbat is de mens beeld van God. In het houden van de sjabbat volgen wij God na, die de wereld geschapen heeft in zes dagen en daarna de zevende dag 'staakt'. Niet alleen "het jochie van je slavin en de vreemdeling" en dergelijke onaanzienlijke mensen moeten na hun werk op adem kunnen komen (Exodus 23, 12), maar God zelf deed dat ook na Zijn scheppingswerk (Exodus 31, 17). Het boek Exodus (hoofdstuk 10) spreekt de mens aan als evenbeeld van God. Deuteronomium 5 voegt eraan toe, dat we ook de medemens en zelfs de dieren die we aan ons dienstbaar maken de kans moeten geven om te rusten: wie zelf door de Heer met opgeheven hand en gestrekte arm bevrijd is uit de slavernij van Egypteland, mag een ander niet tot slaaf maken.

Zoals de Joden de sjabbat heiligen, zo heiligen wij christenen de zondag, om bevrijding en verlossing te vieren, in-dachtig de verrijzenis en het nieuwe leven, ons door Christus gebracht.

De bijbelse bronnen kort samenvattend:

- De mens is er niet voor zijn werk, maar hij werkt om mens te kunnen zijn;
- De sjabbat is er niet voor de werkdagen, maar de werkdagen zijn er voor

de sjabbat;

- En tenslotte: de mens is er niet voor de sjabbat, maar de sjabbat is er voor de mens.

Serius gewetensonderzoek

De kerken hebben met hun actie een bijdrage willen geven aan "een fundamentele discussie over de inrichting en de toekomst van de maatschappij" (ds. K. Wigboldus, voorzitter van de werkgroep "Actie tegen de 24-uurseconomie"). Ze hopen op een trendcorrectie in onze samenleving. Ze zijn zich ervan bewust dat de geloofsgemeenschap de hand in eigen boezem moet steken. Ook christenen kunnen individualistisch en materialistisch ingesteld zijn. Het dictaat van de markt betreft niet alleen het aanbod van de producent, maar evenzeer de vraag van de consument. De drang naar steeds meer en steeds beter kan ook christenen in zijn greep krijgen. De wens van 24-urige keuzevrijheid en van 24-urig beroep op dienstverlening is een machtige aanjager van de 24-uurseconomie. De oproep van de kerken geldt niet alleen de politiek en het bedrijfsleven, maar ook de individuele christenen, de gezinnen, de parochies en de gemeenten. Ze is aanleiding tot een serius gewetensonderzoek, want op alle niveaus is "omdenken" nodig. Kritiek op ontwikkelingen in de samenleving moet samengaan met een houding van zelfkritiek, bereidheid om eigen doen en laten te toetsen aan humane en evangelische waarden, aan de fundamentele relaties die wezenlijk zijn voor echte menswording en voor een humaniserende samenleving: tot God en de medemens. Het kerkelijk protest kan pas geloofwaardig klinken, wanneer de christenen zelf er serius naar streven van op zichzelf staande individuen uit te groeien

tot volwaardige personen, die niet ego-centrisch op zichzelf gericht zijn, maar in communicatie en dialoog treden met de medemensen, zich medeverantwoordelijk weten voor de kwaliteit van het menselijk bestaan in de samenleving, met name voor degenen die in nood verkeren, en die bereid zijn zelf stappen terug te doen in eigen consumptiegedrag, in de bevrediging van eigen verlangens en behoeften, om meer "ruimte om te leven" mogelijk te maken voor hen die te kort komen, dichtbij en veraf.

Bedrijfsleven

Van het bedrijfsleven mag verwacht worden dat er rekening gehouden wordt met andere belangen dan de economische. Terecht is onlangs in dit verband herinnerd aan de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, met name aan artikel 24: "ieder heeft recht op rust en eigen vrije tijd, inbegrepen een redelijke beperking van de arbeidstijd en periodieke vakanties met behoud van loon" (Trouw, podiumpagina, 24 juli 1998). Waarbij aangekend wordt: "steeds moet bedacht worden dat het de kern van de mensenrechten is een menswaardig bestaan mogelijk te maken" (id.); en geciteerd wordt de gedragscode van Shell, waarin gevraagd wordt dat de medewerkers "het bedrijf uitoefenen als verantwoordelijke leden van de samenleving". Het is zonder meer toe te juichen dat bedrijven gedragscodes opstellen, die ook extern controleerbaar zijn, dat ze hierin hun maatschappij niet beperken tot een onderneming die uit is op zoveel mogelijk rendement, door zo efficiënt mogelijk te produceren en in te spelen op de markt, maar dat zij deze codes zien als een mogelijkheid om dienstbaar te zijn aan een humane sa-

menleving, aan mensenrechten, duurzame ontwikkeling en internationale rechtvaardigheid.

Overheid

Van de overheid mag verwacht worden dat ze niet slechts pragmatisch en zakelijk het maatschappelijk verkeer regelt, maar dat ze boven alle veelsoortige belangen van groepen en individuen het *bonum commune*, het algemene belang bevordert, dat een geheel eigen overstijgende waarde heeft. Daarvoor is niet voldoende dat ieder afzonderlijk zijn of haar rustmomenten heeft. Ook gemeenschappelijke rustmomenten moeten behartigd en bewaard worden.

De overheid is niet de Raad van Bestuur van de BV Nederland. Het eerste en laatste criterium is niet dat de economie van ons land op zo hoog mogelijke toeren draait. Er zijn waarden die hoger zijn: de waardigheid van de menselijke persoon en de verantwoordelijke en humane samenleving.

Mgr. A.H. van Luyn s.d.b. is bisschop van Rotterdam.